

Δημήτρη Κυρτάτα *Nota Bene*.
Συνομιλώντας με τα βιβλία για την Ιστορία
(Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2019)*

Μαρώ Τριανταφύλλου,
Dr. Αρχαίας Ιστορίας

Στο βιβλίο *Nota Bene* ο ιστορικός, καθηγητής αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Δημήτρης Κυρτάτας, συγκεντρώνει 55 μελετήματα για βιβλία που αφορούν θέματα αρχαίας ιστορίας ή, αν και έχουν ένα γενικότερο προβληματισμό, εξετάζονται από τον συγγραφέα από ιστορική σκοπιά. Τα κείμενα του βιβλίου κατηγοριοποιούνται σε έξι ενότητες: «Αναζητώντας την αρχαιότητα», «Η αρχαιότητα ήταν ακόμα εκεί», «Θρησκεία και θρησκευτική συνείδηση», «Τα τραύματα της ψυχής», «Ηρόδοτος ο δάσκαλός μας», «Ζητήματα λόγου και τέχνης». Τα κείμενα σε κάθε μια από τις ενότητες είναι καταταγμένα με χρονική σειρά συγγραφής.

Το *Nota Bene* συνεχίζει και ολοκληρώνει κατά ένα τρόπο το βιβλίο του *Κατακτώντας την Αρχαιότητα* (εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2002).¹ Η ανάγνωση των μελετημάτων των δύο τόμων, εκτός της άρτιας επιστημονικής ανάλυσης των βιβλίων που παρουσιάζουν και των θεμάτων που πραγματεύονται, συνθέτουν μια ολοκληρωμένη θεωρία για την προσέγγιση της μελέτης της ιστορίας, μια ελληνική ιστορική σχολή στην κατανόηση της περιόδου που ονομάζουμε Ύστερη Αρχαιότητα, την οποία ο συγγραφέας εισήγαγε ως αντικείμενο στις πανεπιστημιακές σπουδές της Ιστορίας. Η περίοδος αυτή, που παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού, μεταξύ άλλων, συνδέεται με την περίοδο λάμψης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, την διάσπασή της σε Ανατολικό και Δυτικό Ρωμαϊκό κράτος, που σημειοδοτεί τη διαφορετική οικονομική, πολιτική και θρησκευτική εξέλιξη των δύο τμημάτων, αλλά και με τη γένεση και την επικράτηση του χριστιανισμού, είναι ελάχιστα γνωστή στο ελληνικό κοινό και το ενδιαφέρον γι' αυτήν είναι σχετικά περιορισμένο –το κοινό που την παρακολουθεί έχει κυρίως θεολογικούς προβληματισμούς.² Η συζήτηση που άνοιξε η επιστροφή των λατινικών στην θεωρητική κατεύθυνση του Λυκείου θα ήταν μια θαυμάσια ευκαιρία να μην μείνουμε σε μια στεία αντιπαράθεση υπέρ ή κατά χωρίς ουσιαστικά επιχειρήματα, αλλά να δούμε τα λατινικά όχι ως γλωσσικό μαθημα αλλά ως εισαγωγή σε ένα πολιτισμό και τη γραμματεία του.

Τα μελετήματα του βιβλίου παρακολουθούν την ελληνική εκδοτική παραγωγή στην αρχαιογνωσία των τελευταίων περίπου 30 χρόνων. Ο συγγραφέας επισημαίνει πως οι εκδόσεις αυτές δεν ακολουθούν κάποιο πρόγραμμα με στόχευση την βιβλιογραφική πληρότητα γύρω από ένα ζήτημα. Συνήθως είναι μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων που φτάνουν στο

---

* Το κείμενο αποτελεί αναδημοσίευση από το περιοδικό *Άνθρωπος*, τ. 2. Οκτώβριος 2020, το οποίο ευχαριστούμε για την άδεια που μας παραχώρησε.

¹ Βλ. παρουσίασή μας, *Καθημερινή*, 15.4.2003.

² Όπως σημειώνει ο συγγραφέας: «Σχεδόν ολόκληρο τον 20^ο αιώνα, η ενασχόληση με την ιστορία του χριστιανισμού ήταν, με λιγοστές εξαιρέσεις, υπόθεση καθαρά χριστιανική» στο «Διωγμοί, αιρέσεις και χριστιανικά ήθη» (G.E.M. de Ste. Croix, *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη*, μτφρ. Ι. Κράλλη, επιμ. Δ. Κυρτάτας, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005, 436 σελ.), σ. 205.

ελληνικό αναγνωστικό κοινό από το μεράκι ενός εκδοτικού οίκου ή από την επιμονή ενός επιστημονικού συνεργάτη. Όσο περνούν τα χρόνια, όμως, βιβλιογραφικά κενά συμπληρώνονται ενώ εμφανίζονται και έλληνες ερευνητές με πρωτότυπο και αξιόλογο έργο.

Οι επιστήμονες ιστορικοί, σχεδόν στο σύνολό τους πανεπιστημιακοί ή μέλη ερευνητικών ιδρυμάτων με ακαδημαϊκό βάρος, έχουν στραμμένο το ενδιαφέρον τους στην διεθνή επιστημονική κοινότητα και πάντως το έργο τους προορίζεται για διεθνές περιβάλλον. Ο Κυρτάτας είναι από εκείνους που διάλεξε να ισορροπεί τη σημαντική παρουσία του στην διεθνή βιβλιογραφία –μονογραφίες και άρθρα– με μια συνεπή και στοχευμένη προσπάθεια να κοινωνήσει στο ελληνικό κοινό σημαντικά θέματα του αρχαίου παρελθόντός του, να δείξει τις διασυνδέσεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου με άλλους σύγχρονους του πολιτισμούς, να αναδείξει και να βοηθήσει να κατανοήσουμε την αρχαιότητα όχι ως χρονολογική περίοδο ούτε ως περίοδο θάμβους και έκπληξης αλλά ως πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό φαινόμενο, απαλείφοντας επικίνδυνες εμμονές και αντιεπιστημονικά ιδεολογήματα. Μ' ένα λόγο, πρόκειται για την συμβολή ενός ιστορικού που τιμά τον κοινωνικό ρόλο του επιστήμονα, που είναι να συζητά τα ερωτήματα της εποχής του, να καλύπτει πνευματικές και υλικές ανάγκες μιας κοινωνίας, ερμηνεύοντας, δια φωτίζοντας και βάζοντας νέα και υπονομευτικά ερωτήματα στις βεβαιότητές της.

Βασική θέση του Κυρτάτα είναι η αυτονόμηση του θρησκευτικού παράγοντα και η αναγωγή του σε ισότιμο διαμορφωτή των ιστορικών φαινομένων, όσο και η πολιτική και η οικονομία. Με αυτόν τον τρόπο ριζώνει το θρησκευτικό φαινόμενο μέσα στην ιστορία απογυμνώνοντάς το από μεταφυσικές ερμηνείες, αλλά και επικίνδυνες υπερτιμήσεις ή υποτιμήσεις. Η θρησκευτικότητα γίνεται αναλυτικό εργαλείο, ικανό να εξηγήσει στάσεις και πολιτικές επιλογές. Μιλώντας, επί παραδείγματι, για την *αλήθεια* στον Αίλιο Αριστείδη επ' αφορμή της έκδοσης των *των Ιερών Λόγων*³ του, σημειώνει πως «η παιδεία μας ουδέποτε πήρε στα σοβαρά την θρησκευτικότητα των αρχαίων Ελλήνων» ωστόσο ο Πλάτωνας βάζει τον ραψωδό Ίωνα στον ομώνυμο διάλογο να μιλά για τα σωματικά αποτυπώματα της διαπνεόμενης από το ένθεο στοιχείο απαγγελίας του, ενώ οίστρος θεϊκής προέλευσης απογειώνει και τον φιλόσοφο και τον ρήτορα (σσ. 263-264).

Παράλληλα παρακολουθεί στενά την ιστορία των ιδεών της εποχής που τον ενδιαφέρει, δηλαδή την περίοδο του πρώιμου χριστιανισμού. Όπως έχει υποστηρίξει σε ένα παλιότερο βιβλίο του, *Απόκρυφες Ιστορίες, Μύθοι και Θρύλοι από τον κόσμο των πρώτων χριστιανών* (εκδ. Άγρα, Αθήνα 2003) «η αλήθεια των ιδεών είναι εξίσου σημαντική και, κάποτε, σημαντικότερη από την αλήθεια των πράξεων». Γι' αυτό αρκετά από τα βιβλία που κατά καιρούς έχει επιλέξει να παρουσιάσει αφορούν φιλοσόφους και φιλοσοφικά ζητήματα (Σωκράτης, Εμπεδοκλής, Δαμάσκιος κ.ά.)

Είναι βασική αρχή της ιστορικής έρευνας ότι διαβάζουμε το παρελθόν μέσα από τις ανάγκες της εποχής μας. Η εποχή μας γεννά τα ερωτήματα τα οποία υποβάλλουμε στο παρελθόν, τις ανάγκες εξερεύνησης πτυχών της ιστορίας υπό συγκεκριμένο πρίσμα κάθε φορά. Η ερευνητική στροφή προς τις γυναίκες του αρχαίου κόσμου, τη θέση και τον ρόλο τους, τις δεκαετίες του 70 και του 80, για παράδειγμα, σχετίζεται με τους αγώνες του φεμινιστικού κινήματος και τα θέματα που έφερε για συζήτηση στην ιστορική έρευνα.

³ «Η οδύνη και η αλήθεια» (Αίλιος Αριστείδης, *Ιεροί λόγοι, Σώμα και γλώσσα στα όνειρα ενός ρήτορα*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Ελισάβετ Κούκη, Σμίλη, Αθήνα 2012, σ. 374), σσ. 258-267.

Σχετίζεται όμως και με λανθασμένα ερμηνευτικά σχήματα που χρησιμοποιήθηκαν για την κατανόηση αυτής της θέσης στα βιβλία των ιστορικών της αρχαιότητας, που, πολλές φορές, χρησιμοποίησαν αυτούσιες κατηγορίες της εποχής τους στην ερμηνεία της αρχαιότητας, που πρόβαλλαν την εποχή τους στην αρχαιότητα. Επισημαίνει αρκετά τέτοια ζητήματα ο Κυρτάτας στην βιβλιοκρισία του για το βιβλίο της γαλλίδας ιστορικού Κλωντ Μοσέ, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*⁴. Ένα γεγονός δεν είναι η ερμηνεία του, όπως, θαμπωμένη από την ντερινταϊκή αποδόμηση υποστήριξε συχνά τα τελευταία χρόνια η ιστορική έρευνα. Ένα γεγονός, ακόμα κι ένα κοινωνικό, οικονομικό ή θρησκευτικό φαινόμενο οφείλει να εξετάζεται μέσα στα όρια που δίνει η εποχή και οι συνθήκες που το παρήγαν. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι οι οπτικές γωνίες που επιλέγουμε εξαιτίας των αγωνιών που τυραννούν το παρόν του ιστορικού και τον οδηγούν να κατανοήσει πώς εκλαμβάνει μια συγκεκριμένη κοινωνία τα γεγονότα, ποιο νόημα τους αποδίδει και ποιοι μηχανισμοί τα παράγουν.

Ως ιστορικός μιας περιόδου που γεννιέται και εδραιώνεται μια νέα θρησκεία, ο χριστιανισμός, και με βασική θέση την αυτονομία του θρησκευτικού φαινομένου, η οποία μπορεί να λειτουργήσει ερμηνευτικά για σωρεία ερωτημάτων, στα κείμενα του παρόντος τόμου διεξέρχεται επίσης μια σύντομη ιστορία των πρώτων αιώνων της νέας θρησκείας. Διαλέγει προσεκτικά τα βιβλία για τα οποία θα μιλήσει, με τα οποία θα συνομιλήσει, όπως θα ταίριαζε καλύτερα σύμφωνα με τον υπότιτλο του βιβλίου, έτσι ώστε μέσα από τις βιβλιοκρισίες του να σκιαγραφήσει τους όρους συγκρότησης του χριστιανισμού ως θρησκείας, τον ρόλο της εκκλησίας, τις πολυσχιδείς και πολυεπίπεδες σχέσεις του χριστιανισμού και της πολιτικής. Το κείμενό του για το βιβλίο του Ντε Σαιντ Κρουά *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη*⁵ είναι κομβικό για να κατανοήσουμε τις θέσεις του συγγραφέα σε μερικά από αυτά τα ζητήματα.

Ο Κυρτάτας βλέπει τον χριστιανισμό ως μέρος του αρχαίου κόσμου. Παρακολουθώντας τη σκέψη του ντε Σαιντ Κρουά στο δύσκολο θέμα των διωγμών σημειώνει: «Ο χριστιανισμός δεν ήταν μια ακόμα θρησκεία που μπορούσε να προστεθεί ανώδυνα στο πλαίσιο του ρωμαϊκού πολυθεϊσμού. Ήταν μια εναλλακτική πρόταση που, όπως την κατανοούσαν οι πρώτοι χριστιανοί, δεν μπορούσε να συνυπάρξει με τον πολυθεϊσμό. Η επίσημη εκκλησία [...] προσέβλεπε σε έναν πλήρη εκχριστιανισμό της κοινωνίας».⁶ Οι διωγμοί είναι αμφίπλευροι. Η χριστιανική εκκλησία έγινε η ίδια διωκτικός μηχανισμός μεταβάλλοντας το ερώτημα περί των διώξεων των πρώτων χριστιανών σε ένα ερώτημα γιατί η ρωμαϊκή κοινωνία, που υπήρξε ανεξίτηλη, «έφτασε στο σημείο να διώκει για θρησκευτικούς λόγους». Το τέλος της αρχαιότητας και το πέρασμα στο μεσαίωνα σηματοδοτείται από την αλλαγή στο ρόλο της θρησκείας.

Μιλώντας για το θαύμα του αγίου Δημητρίου, το αποκαλούμενο του *βλασφημήσαντος επάρχου* τονίζει πως απέναντι στον αυταρχισμό της κοσμικής εξουσίας, η θρησκεία αναλαμβάνει «την πολιτική εκπροσώπηση των αδικημένων» αποτρέποντας από την άλλη λύση, «την αυτοοργάνωση και εξέγερση», επειδή «η θρησκευτική διαμαρτυρία και η πίστη στη θαυματουργική παρέμβαση των αγίων ήταν προτιμότερες από την αυτοοργάνωση και την

⁴ «Γάμος, έρωτας και κοινωνική θέση» Claude Mossé, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Αθαν. Δ. Στεφανής, Δ.Ν. Παπαδήμας, Αθήνα, 1991, 214 σ. (σσ. 48-58).

⁵ «Διωγμοί, αιρέσεις και χριστιανικά ήθη».

⁶ Ο.π., σ. 210.

εξεγερση».⁷ Ενώ στην βιβλιοκρισία για το *Δοκίμιο για το μυστήριο της Ιστορίας* του Ζαν Ντανιελού⁸ τονίζει τη θέση του γάλλου θεολόγου «να αγαπήσει η εκκλησία την ποικιλότητά της» που μπορεί να διαβαστεί και ως ουσιαστική κριτική του ίδιου στις μισαλλόδοξες ακρότητες κάποιων ιερωμένων που αφήνονται στο απυρόβλητο από τα επίσημα εκκλησιαστικά όργανα.

Ο Κυρτάτας στο *Nota Bene* συστήνει εξαιρετικά βιβλία, υποδεικνύει βιβλιογραφικές ελλείψεις, ανοίγει συζητήσεις για κομβικά ζητήματα της ιστορίας και της ιστοριογραφίας του αρχαίου κόσμου, προκαλεί ερωτήματα, διδάσκει μια μέθοδο προσέγγισης της ιστορικής μελέτης. Παράλληλα έχει ένα ιδιαίτερο μέλημα για την γλώσσα: λόγος ζωντανός και γλαφυρός, που ισορροπεί σοφά την επιστημονική γνώση με την συναρπαστική αφήγηση.

---

⁷ «Το θαύμα ενός βιβλίου» (*Αγίου Δημητρίου Θαύματα, Οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου: Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του αγίου Δημητρίου*, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Χαρ. Μπακιρτζής, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Άγρα, Αθήνα, 1997, 552σελ.), σ.199

⁸ «Ο χριστιανισμός και η ιστορία του μέλλοντος» (Jean Danielou, *Δοκίμιο για το μυστήριο της ιστορίας*, μτφρ. Ξεν. Κομνηνός, εισαγωγή Νικόλαος Ασπρούλης, Εκδοτική Δημητράδος, Βόλος, 2014, 386 σελ.)